

Dîvânu Lügâti't-Türk'te Arap Atasözlerinin Kullanımı

Mehmet Demirbilek

 0000-0003-1067-8563

dmrblkmhmt07@gmail.com

Araştırma Görevlisi

İstiklal Üniversitesi, İslami İlimler

Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Kahramanmaraş, Türkiye

Anabilim Dalı

ROR 00jga9g46

Öz

Kâşgarlı Mahmud'un eseri *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türk dilinin en eski ve en önemli sözlüklerinden biri olmasının yanı sıra, 11. yüzyıl Türk dünyasının kültürel yapısı, coğrafyası ve tarihine ışık tutan eşsiz bir kaynaktır. Bu eser, Türk dilinin Arapça kadar zengin ve köklü bir dil olduğunu ortaya koymak, Türk kültür ve dilini Araplara tanıtmak ve Türk boylarının yaşam tarzlarını, geleneklerini ve dünya görüşlerini gelecek nesillere aktarmak amacıyla kaleme alınmıştır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olmasının beraberinde Türk kültürüne ait birçok önemli bilgiyi de içermektedir. Eserde yer alan atasözleri, deyimler, şiirler, halk hikâyeleri ve coğrafi bilgiler, dönemin Türk toplumunun yaşam biçimine, inanç sistemine, değer yargılarına ve düşünce dünyasına ışık tutmaktadır. Bahsi geçen atasözleri, halkın yüzyıllar boyunca biriktirdiği deneyim ve gözlemlere dayanan, özlü ve kalıplaşmış ifadelerdir; ait oldukları toplumların değerlerini, inançlarını, dünya görüşlerini ve yaşam felsefelerini yansıtmaktadır. Arapçada mesel olarak adlandırılan bu ifadeler, söyleyeni bilinmeden nesilden nesile aktarılmaktadır. Farklı kültürler arasında etkileşimin önemli bir göstergesi olan atasözleri, diller arasındaki aktarım yoluyla ortak değerlerin ve düşüncelerin yayılmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda *Dîvânu Lügâti't-Türk'te* bulunan Arap atasözleri, Türk-Arap kültürel etkileşiminin somut bir örneğini teşkil etmektedir. Bu çalışma, *Dîvânu Lügâti't-Türk'te* yer alan Arap atasözlerinin kullanım biçimlerini inceleyerek bu etkileşimi ve kültürel alışverişin boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Kâşgarlı Mahmud'un hayatı, yaşadığı dönem, eseri kaleme alma amacı ve eserin içeriği üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. İkinci bölümde ise atasözü/mesel kavramı ele alınmış; kavramsal çerçevesi, özellikleri, *Dîvânu Lügâti't-Türk'teki* yeri ve Kâşgarlı Mahmud'un bu kavrama yaklaşımı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise eserde yer alan Arap atasözlerinin hangi bağlamlarda ve ne amaçla kullanıldığı ele alınmıştır. Bu bağlamda *Dîvânu Lügâti't-Türk'te* yer alan Arap atasözlerinin hangi Türk atasözlerine karşılık geldiği, hangi dilbilgisel kurala şahid olarak getirildiği ve metnin akışını zenginleştirmek amacıyla nasıl kullanıldığı analiz edilmiştir. Buna göre *Dîvânu Lügâti't-Türk'te* yer alan Arap atasözlerinin sayısı, üç tekrar eden atasözü de dâhil olmak üzere toplam 19'dur. Tekrarlar çıkarıldığında ise bu sayı 16'ya düşmektedir. Yapılan inceleme sonucunda eserdeki Arap atasözlerinin 14'ünün Türk atasözlerine karşılık olarak kullanıldığı görülmüştür. Ne var ki bu 14 atasözünün 8'inde anlam bakımından tam bir

örtüşme sağlanamadığı, sunulan Arap atasözlerinin Türk atasözleriyle birebir aynı anlamı taşımadığı tespit edilmiştir. Bunun dışında geriye kalan bir atasözünün, dilbilgisi kaidesine şahid olarak kullanıldığı ve diğerine de metnin akışı içerisinde anlatımları desteklemek amacıyla yer verildiği tespit edilmiştir. Bu da Kâşgarlı Mahmud'un eserinde atasözlerini yalnızca anlam bakımından değil, dilbilgisel ve edebi özellikleriyle de değerlendirdiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belagati, Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâti't-Türk, Atasözü, Mesel.

Atıf Bilgisi

Demirbilek, Mehmet. "Dîvânü Lügâti't-Türk'te Arap Atasözlerinin Kullanımı". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2025), 78-97. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.04>

Geliş Tarihi	22.01.2025
Kabul Tarihi	10.04.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Use of Arabic Proverbs in *Dīwān Lugāt at-Turk*

Mehmet Demirbilek

 0000-0003-1067-8563

dmrblkmhmt07@gmail.com

Research Assistant

Istiklal University, Faculty of
Islamic Sciences, Department of
Arabic Language and Rhetoric
ROR : 00jga9g46

Abstract

Mahmūd al-Kāshgharī's *Dīwān Lugāt at-Turk* is not only one of the oldest and most significant dictionaries of the Turkish language, but also a unique source shedding light on the cultural structure, geography, and history of the Turkish world in the 11th century. This work was written to demonstrate that Turkish is as rich and deeply rooted a language as Arabic, to introduce Turkish culture and language to Arabs, and to transmit the lifestyles, traditions, and worldviews of Turkish tribes to future generations. In addition to being the first known dictionary of Turkish, *Dīwān Lugāt at-Turk* also contains a wealth of valuable information on Turkish culture. The proverbs, idioms, poems, folk tales, and geographical information included in the work illuminate the social life, belief systems, value judgments, and intellectual world of Turkish society of that period. These proverbs, based on the experiences and observations accumulated by the people over centuries, are concise and formulaic expressions reflecting the values, beliefs, worldviews, and philosophies of the societies to which they belong. Referred to as *mathal* in Arabic, these expressions have been transmitted anonymously from generation to generation. Proverbs, as important indicators of cultural interaction, contribute to the dissemination of shared values and ideas through interlingual transfer. In this context, the Arabic proverbs found in *Dīwān Lugāt at-Turk* constitute a concrete example of Turkish-Arab cultural interaction. This study aims to examine the usage of Arabic proverbs in *Dīwān Lugāt at-Turk* and reveal the dimensions of this interaction and cultural exchange. The study consists of three main sections. In the first section, a general evaluation is made of Mahmūd al-Kāshgharī's life, the period he lived in, his purpose in writing the work, and its content. In the second section, the concept of proverb is addressed; its conceptual framework, characteristics, its place in *Dīwān Lugāt at-Turk*, and Mahmūd al-Kāshgharī's approach to this concept are examined. In the third section, the contexts and purposes for which the Arabic proverbs in the work were used are analyzed. In this context, it is analyzed to which Turkish proverbs the Arabic proverbs correspond, to which grammatical rules they serve as examples, and how they are used to enrich the flow of the text. Accordingly, the total number of Arabic proverbs in *Dīwān Lugāt at-Turk* is 19, including three repeated proverbs. When repetitions are excluded, this number decreases to 16. The analysis shows that 14 of these Arabic proverbs correspond to Turkish proverbs; however, in 8 of these 14 cases, there is not a complete semantic equivalence, and the Arabic proverbs do not carry exactly the same meanings as the Turkish ones. In addition, it has been determined

that one proverb serves as an example for a grammatical rule, while another is included to support the narrative flow of the text. This demonstrates that Mahmūd al-Kāshgharī utilized proverbs not only for their semantic value but also for their grammatical and literary features.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Mahmūd al-Kāshgharī, Dīwān Lugāt at-Turk, Proverb.

Citation

Demirbilek, Mehmet. "The Use of Arabic Proverbs in Dīwān Lugāt at-Turk". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/1 (June 2025), 78-97.
<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.04>

Date of Submission	22.01.2025
Date of Acceptance	10.04.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Approval is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	No external funding was used to support this research. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kâşgarlı Mahmud'un (öl. 499/1105 ?) eseri *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türk dilinin ilk ve en önemli sözlüklerinden biri olmakla birlikte 11. yüzyıldaki Türk-Arap kültürel etkileşiminin de somut bir yansımasıdır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda edebiyat, tarih ve kültür tarihine ışık tutan bir hazine mesabesindedir. Bu eser, Türk dilini ve kültürünü Araplara tanıtmak ve Türkçenin Arapça kadar zengin ve köklü bir dil olduğunu ortaya koymak için telif edilmiştir.

Bu makale, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te bulunan Arap atasözlerinin kullanımını inceleyerek literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Atasözleri, halkların düşünce yapısını, ahlaki değerlerini ve kültürel kodlarını anlamada kritik bir role sahiptir. Bu anlamda, eserde yer alan Arap atasözleri, sadece iki dil arasındaki etkileşimi göstermekle kalmaz, aynı zamanda Türk ve Arap dünya görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları da ortaya koyar.

Araştırma, Arap atasözlerinin *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki üç temel kullanım biçimini incelemektedir. Bunlar; Türk atasözlerine karşılık olarak sunulması, dil bilgisi kurallarına şahid olarak getirilmesi ve metnin akışını zenginleştirmesi şeklinde görülmektedir. Metin analizi yöntemiyle kapsamlı bir inceleme yapmayı hedefleyen bu çalışma, yararlandığı kaynakların çeşitliliği ve tarihsel bağlamı sayesinde sadece bir sözlük analizi değil, bunun yanı sıra kültürel ve tarihsel etkileşimlere dair yeni bulgular da sunmaktadır. Atasözlerinin hangi bağlamda ve ne amaçla kullanıldığının çözümlenmesiyle Kâşgarlı Mahmud'un eserine ve dönemine dair daha kapsamlı bir anlayış elde edilmesi amaçlanmaktadır.

Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Arap atasözleri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte konunun önemine binaen özellikle son yıllarda ilgi görmeye başlamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu alanda yapılan ilk akademik çalışmalardan biri Ahmet Onur tarafından kaleme alınan *eş-Şevâhidü'l-'Arabiyye fî mu'cemi Dîvânı Lügâti't-Türk me'a mukârane sarfîyye beyne'l-'Arabiyye ve't-Türkiyye* başlıklı makaledir. Bu makalede, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki şahidler (Kur'ân âyetleri, hadis-i şerifler, şiirler, atasözleri ve Arap kavilleri) incelenmiştir. Ancak özellikle atasözleri konusunda sınırlı bir inceleme yapılmış ve yalnızca 10 atasözü tespit edilerek ele alınmıştır. Bu çalışmada ise tekrarlar hariç 16 atasözü ele alınmış ve Arap atasözü kaynaklarından yararlanılarak ayrıntılı analizleri yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Onur'un çalışmasında bazı meselleşmiş âyet, hadis ve şiirler, mesel kategorisinde değerlendirilmemiştir. Bunun yanı sıra, bu çalışmada ortaya koyulduğu üzere, eser içerisindeki atasözlerinin kullanımı üç ayrı kategoriye ayrılmamış ve Türk atasözlerinin karşılığı olarak getirilen Arap atasözlerinin uygunluğu üzerine bir değerlendirme yapılmamıştır.

Bu konuya dair dikkat çeken bir diğer çalışma ise Gülcan Tuna'nın *Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Atasözleriyle Arapçadaki Mesellerin Benzerlikleri ve Mukayesesi* adlı yüksek lisans tezidir. Bu tezde, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te Türkçeden Arapçaya

aktardığı atasözleri, biçimsel ve dinamik çeviri açısından incelenmiş ve bu atasözlerine karşılık gelebilecek Türk ve Arap atasözleri belirlenerek iki dil arasındaki bu verilerin anlamsal ve şekilsel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Aynı şekilde bu tezde de “*Dîvânu Lugâti’t-Türk’t*te Olduğu Gibi Yer Alan Arap Meselleri” adlı bölümde yer verilen 16 Arap atasözü analiz edilmemiş ve bunların Türk atasözlerine uygunluğu üzerine bir değerlendirme yapılmamıştır. Ayrıca eserdeki atasözü kullanımlarını sınıflandırmaya yönelik bir inceleme de bulunmamaktadır.

Sonuç olarak bu makalenin, *Dîvânu Lugâti’t-Türk’t*e bulunan Arap atasözlerini kapsamlı bir şekilde inceleyerek bunların Türk atasözleriyle olan ilişkisini ve eserdeki kullanım amaçlarını belirleyerek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflediği söylenebilir.

1. Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânu Lugâti’t-Türk*

Kâşgarlı Mahmud’un tam adı, Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî’dir. Babası Hüseyin, Isık Göl civarında bulunan Barsgan şehrendendir. Atası Sâmânoğullarından Türk yurdunu fetheden Emir Nasr Tigin’dir. Kâşgarlı Mahmud, Kâşgar’da dünyaya gelmiş ve büyük olasılıkla Karahanlı hanedanına mensup bir şehzadedir.¹

Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir.² Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla telif edilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünü 1 Cemâziyelevvel 464 / 25 Ocak 1072’de yazmaya başlamış, çeşitli eklemeler yaparak ve yeniden düzenleyerek 12 Cemâziyelâhir 466 / 12 Şubat 1074’te tamamlamıştır. Daha sonra eserini, muhtemelen 470 / 1077 yılında, Bağdat’ta Halife Muktedî-Biemrillâh’a (öl. 487/1094) sunmuştur.³

Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türkçe kelimelerin karşılıklarını Arapça olarak veren iki dilli bir sözlüktür. Bu eserde 9.000 civarında Türkçe sözcüğün Arapça karşılığı verilmiştir. Ancak *Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü* basit bir karşılıklar sözlüğü olarak düşünmek yanlıştır. Zira kelimeleri örnekler içinde gösteren ve gerektiği zaman kelimeler hakkında açıklamaların da bulunduğu ansiklopedik bir sözlüktür.⁴ Ayrıca sözcüklerin mânâlarının daha iyi kavranabilmesi amacıyla deyimler, atasözleri ve şiiirlerden örnekler getirilmiş ve bunların

¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Şiiirler ve Atasözleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 15.

² Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti’t-Türk Giriş Metin-Çeviri- Notlar-Dizin* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), xvii.

³ Mustafa Sinan Kaçalin, “*Dîvânü lugâti’t-Türk*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446,447; Angelika Hartmann, “Muktedî-Biemrillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/143.

⁴ Ercilasun, *Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Şiiirler ve Atasözleri*, 7.

Arapça karşılıkları da verilmiştir. Arapça tercümelerinin yanı sıra bazı âyet, hadis ve Arap atasözlerinden de yararlanılmıştır.⁵

2. Atasözü / Mesel

Atasözü, zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mânâ kazanarak sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılan ve halk hâfızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadelerdir.⁶ Bu ifadelere Arapçada mesel (مَثَل/meşel) denir. Mesel kavramı ıstılahî olarak atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslî durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiş şeklinde tanımlanmaktadır.⁷

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde atasözü anlamında sav kavramını kullanmaktadır. Sözü edilen kavramı açıklarken onun atasözü (المَثَل/el-meşel), hikâye (القِصَّة/el-kışşa), anlatım (الحِكَايَة/el-hikâye), mesaj (الرِّسَالَة/er-risâle), kelam (الْكَلَام/el-kelâm) ve haberler (الْأَنْبَاء/el-enbâ) ve'l-havâdis anlamına geldiğini ifade etmiştir. Peygamberler; haberler ve kıssalar naklettiği, mesajı ulaştırdığı ve atasözleri söylediği için onlara “savcı” denildiğini kaydetmiştir.⁸ Metin içerisinde sav kelimesini Arapça mesel kavramıyla karşılamaktadır. Genel olarak yöntemi, Türkçe kelimenin Arapça anlamını verdikten sonra “ve atasözünde” (وَفِي الْمَثَلِ) veya “bir atasözünde” (فِي مَثَلٍ) diyerek atasözünü yazarak Arapça anlamını vermek şeklindedir. Sözlüğünde atasözlerine yer verme gerekçesini Türk dilinin zorluklarını kolaylaştırmak, derinliğini, inceliğini ve değerini ortaya koymak olarak açıklamıştır.⁹

İlginçtir ki Kâşgarlı Mahmud, Arap atasözlerini zikretmeden önce onlar için mesel kavramını kullanmayı tercih etmemiştir. Bunun yerine “bu, Arapların sözü gibidir” (وَهَذَا كَقَوْلِ الْعَرَبِ), “bu, Arapların sözleri gibidir” (وَهَذَا بِمَنْزِلَةِ أَقْوَالِ الْعَرَبِ), “bu, Arapların sözü gibidir” (وَهَذَا كَمَنْزِلَةِ قَوْلِ الْعَرَبِ), “denildiği gibi” (كَمَا يُقَالُ), “bu, şöyle denildiği gibi” (وَهَذَا كَمَا يُقَالُ), “bu, Arapların dediği gibi” (وَهَذَا كَمَا تَقُولُ الْعَرَبُ) gibi ifadelerle yer vermektedir.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te, tekrar eden atasözleri de sayılmak şartıyla 304 Türk atasözü bulunmaktadır. Bunlardan 26 tanesi iki kez, 6 tanesi ise üç kez tekrarlanmıştır. Tekrarlar

⁵ Kaçalin, “Dîvânü lügâti't-Türk”, 448.

⁶ Aydın Oy, “Atasözü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/44.

⁷ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293.

⁸ Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk* (İstanbul: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Matbaatü Âmira, 1915), 3/114-115.

⁹ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 1/4.

hesaba katılmazsa sözlükteki Türk atasözü sayısı 266 olmaktadır.¹⁰ Eserde bulunan Arap atasözü sayısı bu çalışmada tespit edildiği üzere 19 tanedir. Bunlardan bir atasözü üç kez ve bir diğeri de iki kez geçmektedir. Tekrarlar sayılmaksızın sözlükteki Arap atasözü sayısı 16 olmaktadır.

3. Dîvânu Lügâti't-Türk'te Arap Atasözlerinin Kullanımı

Dîvânu Lügâti't-Türk'te Arap atasözlerinin kullanımı üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: Bunlar, Türk atasözlerine karşılık olarak verilmesi, dil bilgisi kurallarına şahid gösterilmesi ve metin akışı içinde kullanılmasıdır.

3.1. Türk Atasözlerine Karşılık Olarak Verilmesi

3.1.1. لَآ/le'an "Kalk ayağa"

Arap atasözü kaynaklarında bu atasözü (لَآ لَآ لَآ/le'an li fülân) şeklinde yer almaktadır. Tökezleyen bir şeye dua etmek için "Allah ona yardım etsin" (لَآ لَآ/le'an lehû) denilirken aynı şeye beddua etmek için "Allah onu düştüğü yerden kaldırmasin" (لَآ لَآ/le'an lehû) ifadelerinin kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Arapların soylu atlar ve seçkin develer tökezlediğinde (لَآ لَآ/le'an leke), bunların dışındakiler için ise (لَآ لَآ/le'an leke) ifadesini kullandıkları da söylenmektedir.¹¹

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, eşek tökezlediğinde söylenen (أَبْ أَبْ/op op) kelimesine karşılık olarak vererek "ayağa kalk" anlamına geldiğini belirtmiştir.¹² Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ifadeyi aynı manaya gelen Arap atasözü ile karşıladığı ifade edilebilir.

3.1.2. إِذَا جَاءَ هَؤُلَاءِ بَطَلَ اللَّهُ هَؤُلَاءِ عِيسَى /izâ câe nehru'l-lâhi beṭale nehru 'Îsâ "Allah'ın nehri gelirse 'Îsâ nehri zail olur"

Bu atasözü, kaynaklarda إِذَا جَاءَ هَؤُلَاءِ بَطَلَ اللَّهُ هَؤُلَاءِ عِيسَى /izâ câe nehru'l-lâhi beṭale nehru Ma'kıl şeklinde de geçmektedir.¹³ Ma'kıl nehri Basra'da, 'Îsâ nehri ise Bağdat'ta bulunmaktadır. Kıyılarında görkemli mülklerin ve güzel bahçelerin bulunduğu belirtilmektedir. Burada Allah'ın nehri ile kastedilen deniz, yağmur ve seldir. Zira bunlar, tüm su ve nehirlere üstün

¹⁰ Ercilasun, *Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, 53.

¹¹ Ebû Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, thk. Abdülmecid Katamiş (Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980), 78; Ahmed b. Muhammed Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 2/255; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2/266.

¹² Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 1/37.

¹³ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/87; Ebû Bekr el-Hârizmî, *el-Emsâlü'l-müvelled* (Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfi, 2003), 128.

gelmekte ve baskın çıkmaktadır.¹⁴ İsâ nehri, sahâbî Abdullah b. Abbas'ın (öl. 68/687) torunu İsa b. Ali'ye (öl. 163/780) nispet edilmektedir.¹⁵ Ma'kıl nehri ise Basra'da bilinen bir nehir olup sahâbî Ma'kıl b. Yesâr el-Müzenî'ye (öl. 59/679) nispet edilmiştir. Bunun nedeni, Hz. Ömer'in (öl. 23/644) Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (öl. 42/662) Basra'da bir nehir kazmasını ve bunu Ma'kıl'ın eliyle yürütmesini emretmesidir.¹⁶ Atasözünün, hakkın batıla galip gelmesi ve bir şeyin daha iyisi ortaya çıktığında öncekinin ortadan kalkması anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹⁷ Bu atasözüyle aynı anlamı ifade eden bir beyit de bulunmaktadır:

إِذَا جَاءَ مُوسَىٰ وَأَلْقَىٰ الْعَصَىٰ فَقَدْ بَطَلَ السِّحْرُ وَالسَّاحِرُ¹⁸

Musa gelip asasını atınca

Sihir ve sihirbaz zail oldu

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, anlamını “hanın işi olduğunda hatunun işi bırakılır” şeklinde açıkladığı “Xan ışı bolsa katun ışı kalır” atasözüne karşılık olarak vermiştir.¹⁹ Görüldüğü üzere her iki atasözü de Allah'ın nehri veya hanın işi gibi güçlü ve büyük bir şey söz konusu olunca İsâ ya da Ma'kıl nehri veya hatunun işi gibi daha az güç ve öneme sahip olanın terk edildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Türk atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşıladığı söylenebilir.

3.1.3.3. كَالْبَاحِثِ عَنِ الْمُدْيَةِ /ke'l-bâhişi 'ani'l-müdye “Bıçak arayan gibi”

Kaynaklarda “Kesici alet arayan gibi” (كَالْبَاحِثِ عَنِ السُّفْرِ /ke'l-bâhişi 'ani'-ş-şefra), “Kasabın bıçağını arayan koyun gibi” (كَالشَّاةِ تَبْحَثُ عَنْ سِكِّينٍ جَزَّارٍ / ke'-ş-şâti tebhaşu 'an sikkini cezzâr) ve “Toynağıyla ölümünü arayan gibi” (كَالْبَاحِثَةِ عَنْ خَنْفِهَا بِظِلْفِهَا /ke'l-bâhişeti 'an hatfihâ bizîlfihâ) şeklinde de rivayet edilen atasözü, kişinin kendini öldürmeye götüren bir şeyi istemesi üzerine darb olunur.²⁰

Atasözünün hikâyesi şöyledir: Bir adam bir koyun bulur. Ne var ki yanında onu kesebileceği bir bıçak yoktur. Kesmek istediği koyun bağıdır ve sürekli toynaklarıyla toprağı deşelemektedir. Deşelediği sırada gömülü bir bıçağı ortaya çıkarır ve adam da bu bıçakla koyunu keser.²¹

¹⁴ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 30-31.

¹⁵ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 5/321.

¹⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/323-324.

¹⁷ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hâssu'l-hâs*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 29.

¹⁸ Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, 31.

¹⁹ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâtî't-Türk*, 1/343.

²⁰ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi'emsâli'l-'Arab*, 2/207; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/157.

²¹ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi'emsâli'l-'Arab*, 2/207; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/157.

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, manasını “ölümü yaklaşan sıçan, kedinin taşaklarını kaşır” şeklinde izah ettiği “Öldeçi sıçgan muş taşakı kaşır” Türk atasözüne karşılık olarak getirmiş ve ölümüne yol açacak bir şeyin etrafında dolaşan kişi için darb olduğunu ifade etmiştir.²² Her iki atasözünün de farkında olmadan kendi felaketini hazırlamak anlamını ifade ettiği ve Kâşgarlı Mahmud’un Türk atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşıladığı söylenebilir.

3.1.4. يَرْبِضُ حَجْرَةً وَيَرْتَعِي وَسْطًا /yerbiḍu ḥacraten ve yerte‘î veseṭan “Bir köşede çöker ve ortada otlar”

Bu atasözü, “Yeşillik yer ve bir köşeye çöker” (يَرْبِضُ حَجْرَةً /ye’külu ḥaḍraten ve yerbiḍu ḥacraten) ve “Bir köşede çöker ve ortada yer” (يَرْبِضُ حَجْرَةً وَيَرْتَعِي وَسْطًا /ye’külu veseṭan ve yerbiḍu ḥacraten) şeklinde de rivayet edilmektedir. Atasözünün kökeni, devenin veya oğlağın bahçede otlayıp doyduktan sonra bir kenara çekilmesine dayanmaktadır.²³ Atasözü, kişi iyi olduğu sürece kendisine yardımda bulunan kimse için darb olunur.²⁴ Kişinin dostuna refah içindeyken eşlik ederken zor durumlarda sırtını dönmesi konulu atasözleri içerisinde yer almaktadır.²⁵

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, anlamını “kuzgunun kurdun avladığına ortak olurken kendi avladığının ağacın başında bulunması” şeklinde izah ettiği “Börinin ortak, kuzgunun yığaç başında” Türk atasözüne karşılık olarak getirmiştir.²⁶ Her ne kadar iki atasözü de birinin başkasının imkânlarından faydalanması gibi benzer bir durumu ele alsın da farklı açılardan yorumlanmaktadır. Arap atasözü daha çok insani ilişkilerdeki vefasızlık ve çıkarıcılığı konu edinirken Türk atasözü ise daha çok fırsatçılığı ve pragmatik yaklaşımı ele almaktadır. Dolayısıyla iki atasözü arasında yüzeysel bir benzerlik bulunsun da ifade ettikleri anlamlar ve vurguladıkları değerler farklıdır. Netice olarak Kâşgarlı Mahmud’un Türk atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşılayamadığını ifade etmek mümkündür.

3.1.5. شَوَى أَخُوكَ حَتَّى إِذَا أَنْصَجَ رَمَدٌ /şevâ eḥûke hattâ izâ enḍace rammede “Kardeşin iyice pişinceye kadar eti kızarttı sonra küle attı”

Atasözü, Hz. Ömer’e atfedilmektedir.²⁷ Aktarılan rivayete göre dine ve dünyaya faydalı işler yapmasıyla -sâlihliğiyle- bilinen bir adamın evinin önünden geçerken bazı müzik

²² Kâşgarî, *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*, 1/366.

²³ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 2/411.

²⁴ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 2/415.

²⁵ İbn Sellâm, *Kitâbü’l-Emsâl*, 181; Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 2/412.

²⁶ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*, 1/367.

²⁷ İbn Sellâm, *Kitâbü’l-Emsâl*, 66.

aletlerinin sesini duymuş ve akabinde bu atasözünü söylemiştir.²⁸ Bir işe iyilikle başlayıp kötülükle bitiren kimse için darb olunur.²⁹

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, anlamını “deveyi yüzdükten sonra bıçağı kuyruğunda kırma” şeklinde açıkladığı “Tokum yüzüp kudrukta biçek sıma” Türk atasözüne karşılık olarak takdim etmiştir.³⁰ Anlaşılan o ki bu atasözü, bir işin sonuna gelinip zorlu kısmının tamamlandığı durumlarda, gereksiz şiddet ve aşırılıktan kaçınmayı tavsiye etmektedir. Ona karşılık olarak getirdiği Arap atasözü ise bir işin başlangıcındaki iyiliğin, sonucunda da önemli olduğuna ve başta yapılan iyiliğin sonda kötülüğe çevrilmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud’un Türkçe atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşılayamadığı ileri sürülebilir.

3.1.6. أَتْبَعَ الْفَرَسَ لِحَامَهَا / etbi’i’l-ferase licâmehâ “Ata gemini de tak”

Atasözü, “Atı sahiplenerek cömertlik ettin. Gem takmak daha kolay bir iştir. Bu işi tamamla, zira atın gemsiz bir faydası yoktur.” anlamına gelmektedir. Araplar, bir şeye olan ihtiyaç büyük ölçüde tamamlanıp geriye az bir şey kaldığında onun da tamamlanmasını isterlerse bu atasözünü kullanırlar.³¹ Amr es-Sa’lebe el-Kelbî’ye (öl. ?) ait olduğu söylenir. Hikâyeye göre Dırâr b. Amr ed-Dabbî (öl. ?) onlara baskın düzenlemiş ve Nu’mân b. Münzir’in (öl. tah. 602) annesi, Vâil es-Sâîğ’nin (öl. ?) kızı ve Amr’ın cariyesi olan Selma’yı esir almıştı. Dırâr onu ganimetlerle birlikte götürürken arkadaşı Amr ona yetiştirdi ve şöyle dedi: “Kardeşlik ve sevgi adına senden ailemi geri vermeni istiyorum.” Bunun üzerine Dırâr birer birer geri vermeye başladı. Ne var ki Dırâr, hoşlandığı Selma’yı geri vermeyi kabul etmedi. Ardından Amr, atasözü hâline gelen şu sözü söyledi: “Ata gemini de tak”³²

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, “deve yükün hepsini taşıyorsa kepeyi de taşıyabilir” manasına gelen “Tevi yük kötürse kamıç yeme kötürür” Türk atasözüne karşılık olarak ele almıştır.³³ Görünen o ki bu atasözü, bir kimsenin zor bir işi başarıyla tamamladıktan sonra daha kolay işleri de rahatlıkla yapabileceğini ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un buna karşılık olarak getirdiği Arap atasözü ise işin tamamlanmasına ve eksik bırakılmamasına vurgu yapmaktadır. Netice olarak Kâşgarlı Mahmud’un Türk atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşılayamadığını ileri sürmek mümkündür.

²⁸ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/360.

²⁹ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 2/136.

³⁰ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâtî’t-Türk*, 1/393.

³¹ İbn Sellâm, *Kitâbü’l-Emsâl*, 239.

³² Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/134.

³³ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâtî’t-Türk*, 2/62.

3.1.7. يُسِرُّ حَسَنًا فِي ارْتِعَاءٍ /yüsirru ḥasven fi 'irtigâ'in “Köpüğünü alır gibi yapıp içiyor”

Atasözünün aslı, bir adama süt getirilmesine dayanmaktadır. Öyle ki özellikle sütün köpüğünü istediğini ve başka bir şey istemediğini söylerken köpüğü içerken süttten de faydalanır.³⁴ Sana yardım ediyor gibi gösterirken aslında kendi çıkarını gözetken ya da görünüşte bir şey talep ederken aslında onun dışında bir şey isteyen kimseler için darb olunur.³⁵

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü, “sakalı okşayarak şefkat gösterir gibi yapar, hileyle çeneyi keser” anlamını ifade eden “Sakal okşar, sakal bıçar” atasözüne karşılık olarak getirmiştir.³⁶ Görüldüğü üzere bu atasözü, düşmanca bir aldatmacayı ifade eder. Kişi, sevgi ve şefkat gösteriyormuş gibi yaparak sakalı okşar ancak aslında çeneyi keserek zarar verme niyetindedir. Bu atasözünde vurgulanan husus; gizli düşmanlık, ihanet ve doğrudan zarar vermedir. Kâşgarlı Mahmud’un buna karşılık olarak verdiği Arap atasözü ise çıkar amaçlı bir aldatmacayı ifade eder. Kişi, köpük gibi önemsiz bir şeyle ilgileniyormuş gibi yaparak aslında süt gibi daha büyük bir çıkar elde etmeyi hedefler. Bu atasözünün odak noktası ise gizli çıkar ve kurnazlıktır. Netice olarak her iki atasözünün de aldatmaca ve gizli niyetleri içerdiği ancak odak noktaları ve vurgularının farklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iki atasözünü birbirinin yerine kullanmak isabetli gözükmemektedir.

3.1.8. إِنَّ الْبَغَاثَ بِأَرْضِنَا يَسْتَنْسِرُ /’inne’l-bügâşe bi ’ardınâ yestensiru “Kuşlar bizim topraklarımızda kartallaşır”

Atasözü, bir zamanlar zayıf bir kuş türü iken sonrasında avda kartal gibi güçlenmeyi ya da avlanamaz hâle dönüşmeyi ifade eder. Zayıf biri iken güçlü bir kimseye dönüşen ve aşağılanmadan -zillet- sonra sayılıp sevilen -aziz- kimse için ya da güçlü bir topluluğa katılan zayıf birinin onların sayesinde güçlenmesi durumunda darb olunur.³⁷

Kâşgarlı Mahmud, Arap atasözüne karşılık olarak getirdiği “Kolan kudugka tüşse kurbaka aygır bolur” atasözünün, “yaban eşiği kuyuya düştüğünde kara kurbacasının ona karşı aygır kesilmesi” anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁸ Anlaşılan o ki güçlü, kuvvetli, saygın birinin beklenmedik bir şekilde zor bir duruma düştüğünde normal şartlarda ondan çok daha güçsüz, önemsiz veya saygın olmayan birinin, o güçlü olanın düştüğü bu zor durumu fırsat görerek üstünlüğü ele aldığını göstermektedir. Dolayısıyla koşullar değiştiğinde güç

³⁴ Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, 2/417.

³⁵ Zemaşşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli’l-‘Arab*, 2/413; Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, 2/417.

³⁶ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, 2/229.

³⁷ Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, 1/10; Zemaşşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli’l-‘Arab*, 1/402-403.

³⁸ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, 1/87-88.

dengelerinin nasıl alt üst olabileceğini, zayıfların bile fırsatını bulduğunda nasıl güçlenebileceğini anlatmaktadır.

Netice olarak Arap atasözünün zayıfın içsel bir değişimle veya koşulların değişmesiyle kendi başına güçlenmesini vurguladığı, Türk atasözünün ise güçlü olanın zayıflaması sonucu zayıfın fırsattan yararlanarak güçlenmesini ifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Türk atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşılamadığı söylenebilir.

3.1.9. **إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِهِ بِقَلْبِهِ وَلِسَانِهِ /innemâ el-mer'ü bi 'aşğarayhi biğalbihî ve lisânihî “Kişi iki küçük parçası kalbi ve diliyle -değerlidir-”**

Atasözünün hikayesine göre; Nu'mân b. Münzir, Şikka b. Damra'ya (öl. 608) تَسْمَعُ بِالْمُعَيَّدِي تَسْمَعُ /tesme'û bi'l-Mu'aydi hayrun min en terâhu “Muaydi'yi işitmen görmenden daha hayırlıdır” deyince Şikka ona şöyle cevap vermiştir: “Lanetten uzak olasın. İnsanlar bedenlerinden ibaret hayvanlar değildir. İnsan iki küçük parçasıyla değerlidir; kalbi ve dili... Zira konuştuğunda diliyle savaştığında kalbiyle savaşır.” Münzir, Şikka'nın zekasını ve fesahatini görünce ona babasının adını vermiş ve ismi Damra b. Damra olmuştur.³⁹

Kâşgarlı Mahmud bu atasözünü İsâm (عِصَام) diye birine nispet etmiştir.⁴⁰ Arap atasözü kaynakları atasözünün Şikka b. Damra'ya ait olduğu hususunda ittifak hâlidir.⁴¹ Dolayısıyla bu nispetin yanlış olduğu söylenebilir.

Kâşgarlı Mahmud, anlamını “yüz güzelliğine ve çirkinliğine bakma, adamdan edep iste” şeklinde izah ettiği Türk atasözü “Yüzke körme erdem”i, bu atasözüyle ilişkilendirmiştir.⁴² Görüldüğü üzere Türk atasözü, bir insanı değerlendirirken dış görünüme değil; ahlakına ve karakterine bakmak gerektiğini tavsiye ederken insanın kişilik özelliklerinin dış görünüşünden daha önemli olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak her iki atasözünün de insanın gerçek değerinin dış görünüşünde değil, kişilik özelliklerinde yattığına vurgu yaptığı söylenebilir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe atasözünü aynı anlama gelen bir Arap atasözü ile karşıladığı ifade edilebilir.

3.1.10. **إِنَّ الْمُنْبَتَّ لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْقَى /innemâ el-münbette lâ 'arḍan қаṭa'a ve lâ zahren ebḳâ “Binitini zorlayan kimse ne bir karış ilerler ne de hayvanında takat bırakır”**

Atasözü, asıl itibarıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadisi olup atasözü hâline gelmiş hadisler kapsamında değerlendirilmektedir. Hz. Peygamber bu sözü, ibadet ederken

³⁹ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli'l-'Arab*, 1/346-347.

⁴⁰ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâtî't-Türk*, 3/105.

⁴¹ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 98.

⁴² Kâşgarî, *Dîvânü Lügâtî't-Türk*, 3/105.

aşırılığa kaçmayı kınamak için buyurmuş ve bu durumu yolculukta aşırı hız yapıp binitini telef eden ve bu yüzden çaresiz kalan kişinin hâline benzetmiştir.⁴³ Atasözü, bir şeyi elde etmek için aşırıya kaçan ve hatta bu yüzden istediğini kaybeden kimseler için darb olunur.⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud da bu atasözünün, aceleden sakınması istenen kişi için kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁵

Kâşgarlı Mahmud, anlamını “Kötü yola düşmüş kadın, aşırı acelesi yüzünden nadiren erkek bulur ve işlerinin düzeni istediği gibi gitmez. Aynı şekilde, aceleci insan da evine ulaşamaz. Çünkü acelesi yüzünden binitini telef eder ve çaresiz kalır.” şeklinde izah ettiği Türk atasözü “Ersek erge tegmes, evек evge tegmes”i, bu atasözüne karşılık olarak ele almaktadır.⁴⁶ Görüldüğü üzere bu atasözünün odak noktası aceleciliğin sonuçlarıdır. Acele ile hareket eden kişinin, hedefine ulaşamayacağı, işlerini yoluna koyamayacağı ve sonunda çaresiz kalacağı vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak her iki atasözünün de bir konuda aşırıya kaçmanın veya aceleci davranmanın olumsuz sonuçlarını vurgulayarak bu şekilde davranışların hedefe ulaşmayı engelleyeceğini ve hatta kayıplara yol açabileceğini belirttiği söylenebilir. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud’un اِنَّ الْمُنْبِتَّ لَا اَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا اَبَتْ /innemâ el-münbette lâ ‘arḍan қаṭa‘a ve lâ ḡahren ebḡâ Arap atasözünü, “Ersek erge tegmes, evек evge tegmes” atasözüne karşılık olarak vermesi oldukça yerinde gözükmektedir.

3.1.11. لَا يُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَيَيْنِ /lâ yülse‘u el-mü‘minü min ḡucrin merrateyn “Mümin aynı delikten iki kez ısırılmaz”

Bu atasözü, şair Ebû Azze (öl. 4/625) için söylenmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Bedir Savaşı’nda Ebû Azze’yi esir etmiş ancak daha sonra ona acımış ve serbest bırakmıştır. Sonrasında Uhud Savaşı’nda tekrar Müslümanlara karşı savaşmış ve esir alınmıştır. Hz. Peygamber’e “beni yine affet” dediğinde “Mümin aynı delikten iki kez ısırılmaz” sözünü buyurmuştur. Aynı hatadan dolayı birden fazla kez zarar gören kimse için söylenir.⁴⁷

Kâşgarlı Mahmud, anlamını “Bu tuzağa bir kez düşen kuş, kırk yıl boyunca iki dallı hiçbir ağaca konmaz” şeklinde izah ettiği Türk atasözü “Saḡratḡudın korkmış kuş kırk yıl adrı yıḡaç üze konmas”ı, bu atasözüyle ilişkilendirmiştir.⁴⁸ Görüldüğü üzere atasözü, bir kez tuzağa düşen kuşun, başına gelen olayın etkisiyle kırk yıl gibi uzun bir süre benzer

⁴³ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli’l-‘Arab*, 1/410.

⁴⁴ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/7.

⁴⁵ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, 1/95.

⁴⁶ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, 1/95.

⁴⁷ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 2/215.

⁴⁸ Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, 2/266-267.

yerlerden uzak duracağını ifade eder. Kuş, yaşadığı olumsuz deneyimden ders çıkarmış ve benzer bir durumla tekrar karşılaşmamak için önlem almıştır.

Hülasa Kâşgarlı Mahmud'un *لَا يُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ* /lâ yülse'u el-mü'minü min ħucrin merrateyn Arap atasözünü, "Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl adrı yığaç üze konmas" atasözüne karşılık olarak ele almasının kısmen isabetli olduğu ifade edilebilir. Çünkü her iki atasözü de benzer bir tema olan deneyimden ders çıkarma ve aynı hataya tekrar düşmemeyi işlemektedir.

3.1.12. *مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ* /mâ 'ale er-rasûli illâ el-belâgu "Elçiye düşen yalnızca mesajı iletmektir"

Asıl itibarıyla Kur'an'dan bir âyet olan bu ifade,⁴⁹ zamanla çokça kullanılıp yaygınlaştığı için atasözüne dönüşmüş âyetler kapsamında değerlendirilmektedir.⁵⁰ Atasözü, elçinin görevinin kendisine verilen mesajı eksiksiz ve doğru bir şekilde iletmek olduğunu ve insanların bu mesaja inanıp inanmaması, hidayete erip ermemesinin onun sorumluluğunda olmadığına işaret etmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, anlamını "Taze bitki yanmadığı gibi elçi de ölmez. Taşdığı mesajda kabalık ve sertlik olsa bile bu gönderen kişiye aittir" şeklinde açıkladığı Türk atasözü "Yaş ot köymes, yalafar ölmes"i, bu atasözüyle ilişkilendirmiştir.⁵¹ Anlaşıldığı üzere bu atasözü, elçinin dokunulmazlığı, korunması ve mesajın kaynağına vurgu yaparak onun görevinin sadece mesajı iletmek olduğunu ve içeriğinden hiçbir şekilde sorumlu tutulamayacağını ortaya koymaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, muhtemelen iki ifadedeki ortak noktayı, yani elçinin mesajdan sorumlu olmadığı ve korunması gerektiği fikrini görmüş ve bu nedenle iki ifadeyi ilişkilendirmiştir. Ne var ki iki ifadenin tam olarak aynı anlama gelmediğini, farklı vurgulara sahip olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. "Yaş ot köymes, yalafar ölmes" daha çok elçinin fiziksel güvenliğine ve dokunulmazlığına vurgu yaparken *مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ* /mâ 'ale er-rasûli illâ el-belâgu ise elçinin tebliğ görevine ve bu görevin sınırlarına odaklanmaktadır.

⁴⁹ el-Mâide 5/99.

⁵⁰ Ebü'l-Feth Bahâüddin Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-İbşîhî, *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1998), 36.

⁵¹ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 3/36.

3.1.13. **وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزِدْ /ve ye'ttke bi'l-'ahbâri men lem tüzevvid** **“Getirecek sana azık vermediğin kişi haberleri”**

Bu atasözü, Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd'a (öl. 564) ait bir beytin acüzüdür. Birtakım şiirler toplumun beğenisini kazanarak zamanla yaygınlaşmış, dilden dile dolaşmış ve atasözüne dönüşmüştür. İlgili atasözünün yer aldığı beytin tamamı şu şekildedir:

سُبْدِي لَكَ الْيَأْتِمَ مَا كُنْتُ جَاهِلًا وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزِدْ

Gösterecek sana günler bilmediğin şeyleri

Getirecek sana azık vermediğin kişi haberleri

Muallaka şâirhleri daha sonra atasözü hâline gelen bu beytin ikinci kısmını “haberleri sana getirmesini istemediğin ve onlara sormadığın kimseler getirecek” şeklinde açıklamışlardır.⁵² Arap atasözü derleyicilerinden Meydânî (öl. 518/1124) ise “seçim yapmana gerek yok, zira hayır sana mutlaka gelecektir” şeklinde izah etmiştir.⁵³

Kâşgarlı Mahmud, anlamını “Yolcu, uzak diyarların haberlerini getirir.” şeklinde izah ettiği Türk atasözü “Yırak yer savın arkış keldürür”ü, bu atasözüyle birlikte ele almıştır. Her iki atasözü de bilgi edinme yollarının çeşitliliğini ve beklenmedik kaynaklardan bilgi akışının mümkün olduğunu işleyen benzer mesajları iletirler. Hülâsa Kâşgarlı Mahmud’un iki atasözü arasında kurduğu anlamsal bağın oldukça yerinde olduğu söylenebilir.

3.1.14. **الْمَرْءُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ /el-mer'ü maḥbû'un taḥte lisânihi** **“Kişi dilinin altında saklıdır”**

Hız. Ali'nin (öl. 40/661) atasözü hâline gelmiş sözlerinden biridir.⁵⁴ Bu atasözü, sözün değerini ve etkisini en güzel şekilde özetleyen ifadelerden biridir. Zira bir insanı gerçek anlamda tanımamız ancak onunla iletişim kurarak konuşmalarını ve düşünce tarzını gözlemleyerek gerçekleşir. Bu durumu vurgulamak için “bir insanı ne kadar sürede

⁵² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-kasâ'id-i'l-'aşr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü Muhammed 'Alî Sabîh ve Evlâdih, 1962), 200; Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî, *Şerhu'l-mu'allakât-i'l-tis'*, thk. Abdülmecîd Hamu (Beyrut: Müessesetü'l-Alemî li'l-matbûât, 2001), 81; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâ'id-i's-seb'î't-tivâli'l-Câhiliyyât*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 230.

⁵³ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/427.

⁵⁴ Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, thk. Subhî es-Sâlih (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2004), 497; Ebû Hafs Ömer b. Halef es-Sıkkîlî el-Himyerî İbn Mekkî, *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cenân*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 48.

tanırırsın?” sorusuna şöyle bir yanıt verilmiştir: “Sessiz kalırsa bir günde, konuşursa bir saatte.”⁵⁵

Kâşgarlı Mahmud, bu atasözünü iki Türk atasözüne karşılık gelecek şekilde kullanmıştır. Bunlardan ilki “erdem başı til” olup bu atasözü için iki yerde kullanmış ve manasını “faziletlerin başı dildir demektir ve bununla güzel ile hoş söz kastedilir” şeklinde açıklamıştır.⁵⁶ Bu atasözünün, insanın dilini iyi kullanarak güzel ve etkili konuşmasının sahip olabileceği en önemli meziyetlerden biri olduğu anlamını ifade ettiği söylenebilir.

Diğer atasözü ise “tilin tirgike tegir” dir ve “güzel sözle sofraya elde edilir” anlamına gelir. Sözle üstünlüğünü göstermesi emredilen kişi için söylenir.⁵⁷ Atasözünün, nazik ve ince sözler yoluyla insanların gönlünün kazanılabileceğine ve bu sayede ikram ve ihsanlar elde edilebileceğine işaret ettiğini söylemek mümkündür.

“Erdem başı til” atasözü, dilin ahlaki ve faziletli davranışların kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. “Tilin tirgike tegir” ise güzel sözün pratik sonuçlarına odaklanır. Nazik ve hoş konuşmanın, insanlarla iyi ilişkiler kurmayı ve yemeğe davete edilmek gibi maddi kazançlar elde etmeyi sağlayabileceğini belirtir. الْمَرْءُ مَحْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ/el-mer'ü maḥbû'un taḥte lisânihi atasözü de dilin insanın iç dünyasını yansıttığını, karakterini ve niyetlerini açığa çıkardığını ortaya koymaktadır. Ayrıca insanın gerçek kimliğinin konuşmalarıyla anlaşılabilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla atasözlerinin anlamları birbirine yakın olsa da tam olarak aynı anlama gelmedikleri söylenebilir. Görüldüğü üzere her biri, dilin farklı bir boyutuna ışık tutmaktadır.

3.2. Dilbilgisi Kuralına Şâhid Olarak Kullanılması

3.2.1. مَا ذُقْتُ عَذُفًا وَلَا عَذُفًا /mâ züktü 'adûfen ve lâ azûfen “Hiçbir şey tatmadım”

Kâşgarlı Mahmud, bazı Türklerin ذ/dâl harfini ز/zâl harfi sanarak ي/yâ harfine dönüştürdüklerini kaydeder. Özellikle bu durumu Yağma, Toxsı ile Oğuz illerinde ve Uygurların dış bölgelerinde gözlemlediğini ifade etmiştir. Ardından aynı durumun Arapçada da var olduğuna işaret eden Kâşgarlı Mahmud, Arapçada ذ/dâl harfinin /zâl harfine ibdâli (dönüştürülmesi) caizdir demiş ve buna ilgili atasözünü şâhid olarak getirmiştir.⁵⁸

⁵⁵ İbn Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*, thk. Hanefî Muhammed Şeref (Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1969), 58.

⁵⁶ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 1/281, 3/97.

⁵⁷ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 1/358.

⁵⁸ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 2/243.

Arap atasözleri kaynaklarında da *عَدُوًّا*/'adûfen kelimesi için *azûfen* rivayeti geçmekte olup Kâşgarlı Mahmud'un sunduğu bilgi doğrulanmaktadır.⁵⁹

3.3. Metin Akışı İçerisinde Arap Atasözlerinin Kullanılması

3.3.1. رِهَانٌ /keferasey rihânin “İki yarış atı gibi”

Bu Arap atasözü, tıpkı bir yarışta iki atın baş başa gitmesi gibi iki şey arasındaki çekişmeli bir rekabeti ifade eder. Meydânî, bu atasözünün bir hedef doğrultusunda yarışan ve berabere kalan iki şey için darb olunduğu ifade ederek bu benzetmenin, sonuçta mutlaka biri diğerine galip geleceği için başlangıçta geçerli olacağını söylemiştir.⁶⁰

Kâşgarlı Mahmud, eserinde bu atasözüne iki kez yer vermiştir. Bunlardan birincisi şu şekildedir:

وَلَقَدْ تَخَالَجَ فِي صَدْرِي أَنَّ أَنِّي الْكِتَابَ كَمَا بَنَى الْحَلِيلُ كِتَابَ الْعَيْنِ وَأَذْكَرَ الْمُسْتَعْمَلِ وَالْمُهْمَلِ مَعًا لِأَعْلَمَ أَنَّ لُغَاتِ الْبُرُكِ بُحَارِي الْعَرَبِيَّةِ كَفَرَسَيِ رِهَانٍ فَكَانَتْ تِلْكَ الطَّرِيقَةُ أَوْعَبَ. إِلَّا أَنَّ هَذَا الْبِنَاءَ أَصُوبٌ. لِمَا أَنَّ مَأْخِذَهُ أَقْرَبُ. وَالنَّاسُ فِيهِ أَرْغَبُ. فَأَتَيْتُ الْمُسْتَعْمَلِ وَأَهْمَلْتُ الْمُهْمَلِ طَلَبًا لِلْإِحْصَاءِ.⁶¹

Başlangıçta içimde, kitabı (*Dîvânü Lügâti't-Türk*) Halil'in *Kitabü'l-Ayn*'i gibi hem kullanılan (müsta'mel) hem de kullanılmayan (mühmel) kelimeleri bir arada sunarak oluşturma düşüncesi vardı. Amacım, başa baş giden iki yarış atı gibi Türk dillerinin Arapça ile eşit seviyede olduğunu göstermekti. Bu yöntem, kelime dağarcığı açısından daha kapsamlı bir çalışma ortaya koymamı sağlayacaktı. Ancak sonradan, mevcut yapının (yani sadece kullanılan kelimelere odaklanmanın) daha uygun olduğuna karar verdim. Çünkü bu yöntem hem daha kolay uygulanabilir hem de insanların daha çok ilgisini çekecek nitelikteydi. Bu nedenle kitabımda sadece yaygın olarak kullanılan kelimelere yer verdim ve artık kullanılmayan kelimeleri dâhil etmedim. Bu tercihimin sebebi, özlü ve kısa bir anlatım sunmaktır.

Kâşgarlı Mahmud bu kısımda, رِهَانٌ /keferasey rihânin atasözünü kullanarak Türk dillerinin Arapça ile eşit seviyede olduğunu, zenginlik ve ifade gücü açısından onlarla başa baş gittiğini vurgulamak istemiştir. Bu, Kâşgarlı Mahmud'un Türk diline duyduğu saygıyı ve onu yücelttiğini ortaya koymaktadır. Atasözünün yer aldığı ikinci kısım şöyledir:

وَالْوَجْهَ الثَّالِثُ أَنْ يَكُونَ عَلَى مَعْنَى أَنَّهُ ضَرَبَ عَلَى الْأَعْضَاءِ الْمَذْكُورَةِ وَأَصَابَهَا. نَحْوُ قَوْلِهِمْ “أَلْ أَيْ قِرْلَادِي” أَيْ أَنَّهُ بَطَلَهُ وَهُوَ أَنْ يَضْرِبَ عَلَى بَطْنِهِ. وَقَوْلِهِمْ “أَلْ أَيْ بُكْرَلَادِي” أَيْ أَنَّهُ كَلَاهُ وَهُوَ أَنْ يَضْرِبَ عَلَى كُلْبِيهِ. وَهَذِهِ فَصِيلَةٌ لِهَذِهِ اللَّغَةِ أَنَّ بُحَارِي الْعَرَبِيَّةِ كَفَرَسَيِ رِهَانٍ. لِأَنَّ الْعَرَبَ رَكَّبَتْ الْفِعْلَ مِنَ الْأِسْمِ. يُقَالُ مِنْهُ “فَحَذَهُ”، إِذَا ضَرَبَهُ عَلَى فَحْذِهِ. وَ “رَأَسَهُ”، إِذَا ضَرَبَ عَلَى رَأْسِهِ. وَ “مَثَنَهُ” مِنَ الْمَثَانَةِ. وَ “جَلَدَهُ” مِنَ الْجُلْدِ، وَأَشْبَاهُهَا. كَمَا عُرِفَ. وَالْبُرُكُ أَيْضًا كَذَا يُفْعَلُ. يُقَالُ “تَو شِلَادِي” إِذَا ضَرَبَهُ عَلَى صَدْرِهِ. “تَوَش” الصَّدْرُ. فَالْقِمْتُ الْأَفْعَالَ مِنَ الْأَسْمَاءِ فِي هَذِهِ الْمَعْنَى مُسْتَعْمَلَةٌ فِي جَمِيعِ اللُّغَاتِ.⁶²

⁵⁹ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 390; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/281; Zemahşerî, *el-Müstaksâ fî emsâli'l-'Arab*, 2/322.

⁶⁰ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/391.

⁶¹ el-Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 1/5.

⁶² Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 3/255-256.

Üçüncü durum, söz konusu fiillerin, belirtilen organlara vurma ve onlara isabet etme eylemini ifade etmesidir. Örneğin, Türklerin “Ol anı karınladı” demesi, “onun karnına vurdu” anlamına gelir. Benzer şekilde “Ol anı böğürledi” demeleri ise “onun böbreğine vurdu” anlamını ifade eder. Başa baş giden iki yarış atı gibi Türk dilinin Arapça ile eşit olması Türkçe için büyük bir fazilettir. Çünkü Araplar da isimlerden fiiller türetmişlerdir. Buna örnek olarak نَحَدُ ifadesi “uyluğuna vurdu” anlamına gelir ve “نَحَدُ” (uyluk) isminden türetilmiştir. “رَأَسَهُ” ise “başına vurdu” anlamına gelir ve “رَأَسَ” (baş) isminden türetilmiştir. Mesaneye vurdu “مَسَنَهُ” mesaneden, derisine vurdu “جَلَدَهُ” ise “جَلَدَ” deriden türetilmiştir ve benzer örnekler mevcuttur. Bu durum bilindiği gibidir. Türkler de aynı şekilde isimlerden fiil türetirler. Örneğin “töşledi” ifadesi “göğsüne vurdu” anlamına gelir ve “تَوَشَّ” (göğüs) isminden türetilmiştir. İsimlerden fiil türetme, bu anlam çerçevesinde tüm Türk dillerinde görülen bir özelliktir.

Burada Kâşgarlı Mahmud, isimlerden fiil türetmenin yalnızca Arapçaya özgü olmadığını; Türkçede ve tüm Türk dillerinde de benzer örneklerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu durum, Türk dilinin Arapça kadar zengin ve gelişmiş olduğunu gösterme amacını destekleyen bir argümandır. كَفَّرَسَى رِهَانٍ /keferasey rihânin atasözü de bu eşitliği ve rekabeti sembolize etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lüġâtî't-Türk*'ünde yer alan Arap atasözlerinin kullanımını inceleyerek eserin dilbilimsel ve edebi önemine yeni bir bakış açısı sunmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda metin analizi yöntemiyle eserdeki Arap atasözlerinin kullanım amaçları ve bağlamları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Araştırma neticesinde *Dîvânu Lüġâtî't-Türk*'te üç tekrar eden atasözü de dâhil edilmek üzere toplamda 19 Arap atasözünün yer aldığı tespit edilmiştir. Tekrarlar çıkarıldığında ise incelenen atasözü sayısı 16 olmaktadır. Bu 16 atasözünün kullanım biçimleri incelendiğinde 14'ünün Türk atasözlerine karşılık olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, Kâşgarlı Mahmud'un eserini yazarken iki dil arasındaki düşünsel benzerliklere işaret etme amacını açıkça ortaya koymaktadır. Kâşgarlı Mahmud, bu yöntemi kullanarak hem Türk dilinin zenginliğini ve Arapça ile olan rekabetini göstermiş hem de Arap okuyucuların Türkçeyi daha kolay anlamalarına yardımcı olmayı amaçlamıştır. Ne var ki karşılık olarak ele alınan bu 14 Arap atasözünün 8'inin Türk atasözleriyle bire bir aynı anlamı taşımadığı tespit edilmiştir. Geriye kalan iki atasözünden birinin dilbilgisi kuralına şâhid olarak kullanıldığı ve diğerinin de metnin akışını zenginleştirmek ve anlatımı desteklemek amacıyla zikredildiği görülmüştür. Bu farklı kullanım biçimleri, *Dîvânu Lüġâtî't-Türk*'ün sadece bir sözlük olmadığını aynı zamanda bir dilbilim ve edebiyat eseri olduğunu da ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Şerhu'l-Kasâ'idî's-seb'î't-tivâli'l-Câhiliyyât*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 5. Basım, ts.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Dîvânü Lügâtî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat. *Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lügâtî't-Türk Giriş Metin-Çeviri- Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Hamevî, Yâkut . *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Hârizmî, Ebû Bekr. *el-Emsâlî'l-müvellede*. Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfî, 2003.
- Hartmann, Angelika. "Muktedî-Biemrillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İbn Mekkî, Ebû Hafs Ömer b. Halef es-Sikillî el-Himyerî. *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cenân*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım. *Kitâbü'l-Emsâl*. thk. Abdülmecid Katamış. Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980.
- İbşîhî, Ebû'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr. *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. "Dîvânü lügâtî't-Türk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâşgarî, Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed. *Dîvânü Lügâtî't-Türk*. 3 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Matbaatü Âmira, 1915.
- Kâtib, İbn Vehb. *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*. thk. Haneî Muhammed Şeref. Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1969.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- Oy, Aydın. "Atasözü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/44-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Radî, Şerîf. *Nehcü'l-belâga*. thk. Subhî es-Sâlih. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-Mısırî, 4. Basım, 2004.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Hâssu'l-hâs*. thk. Hasan el-Emîn. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Simâru'l-kulûb fî'l-muzâf ve'l-mensûb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr. *Şerhu'l-mu'allakâtî'l-tis'*. thk. Abdülmecîd Hamu. Beyrut: Müessesetü'l-Alemî li'l-matbûât, 2001.
- Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb. *Şerhu'l-kasâ'idî'l-âşr*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebetü Muhammed 'Alî Sabîh ve Evlâdih, 1962.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Müstaksâ fî emsâli'l-Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1987.